

Το διοικητικό φαινόμενο και το πολιτικό κλίμα κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού στην Κύπρο

Και η τεράστια σημασία του πολύτιμου μετάλλου στην κοινωνικοοικονομική ζωή του νησιού

Για οιδήποτε λεχθεὶς αναφορικά με τη μορφή του διοικητικού φαινομένου κατά την προϊστορική εποχή σ' ἓναν οικισμό ή μια πόλη της Κύπρου, ειδικότερα της Υστεροκυπριακής περιόδου, είναι απαραίτητη η επισήμανση των στοιχείων που συνθέτουν την αναμφισβήτητη ιδιομορφία του, ώστε να αποφευχθούν αυθαιρεσίες και χτυπητά συμπεράσματα.

Το φαινόμενο της διοίκησης που σήμερα μπορεί να τεμαχίζεται και να περιορίζεται ως προς την έκταση και τη σημασία, συνέθετε τότε — μαζί με τη διακυβέρνηση, την άσκηση της ελέγχου, τη λήψη και εκτέλεση αποφάσεων και τον καθορισμό κάποιου προγραμματισμού — την ανώτατη εξουσία, την αρχή. Όποια και νάταν αυτή η αρχή, δεν παύει να εμπειριέχει ορισμένα βασικά συστατικά στοιχεία που και σήμερα εξακολουθούν να πλαισίωνται την έννοια της διοίκησης. Η ειδοποίηση διαφορά θρίσκεται όχι μόνο στην αναζήτηση των μέσων οργάνωσης των δραστηριοτήτων της κοινωνικής ομάδας και της υλικής υποδομής για τη διεκπεραώση τους, αλλά και στη διευκρίνιση και αξιολόγηση του ρόλου και της σημασίας που διαδραμάτισαν οι θρησκευτικές αντιλήψεις στη ζωή των ανθρώπων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού.

Πίτσα Κέντη

Αρχαιολόγος, Αντιπρόεδρος του Σ.Κ.Α.

Συνετό θάταν, επιπλέον, να έχουμε πάντοτε κατά νου τις τοτινές συνθήκες, όπως την περιορισμένη εδαφική έκταση το λιγότερο πλήθυσμο. Τη σχέση του οικισμού με τη γεωγραφική του θέση και το ρόλο που ενδέχομένως αποτελεί, τις τεχνολογικές ανάγκες κοινωνικής οργάνωσης - το ίδιο άμας έντονες και απαραίτητες, που δρισκόντουσαν σ' ένα πιο πρώιμο στάδιο. Στην περίοδο αυτή των εξέλισσομένων σενθηκών και υπό την επίδραση αλλεπάλληλων παραγόντων, εντάσσονται και οι πρώτες διοικητικές μορφές που στην Κύπρο δεν εμφανίσουν μεταξύ τους την ίδια δυναμικότητα ούτε την ίδια βραχτότητα. Βλέπουμε πώς το κάθε κέντρο έχειωριτά - με την αυτονομία που χαρακτηρίζει τους κυπριακούς οικισμούς - ασκούσε τη δική του εξουσία στο κοινωνικό περιβάλλον, έχοντας καθηκόντας και αρμοδιότητες διπλής του πολλάσιων κατεύθυνσης: του συντονισμού και της εκτέλεσης του τελεστουργικού μέρους των κοινωνικών εκδηλώσεων - λατρείες, θρησκευτικές τελετές, γιορτές - εκπλήρωντας και εξημπρετώντας τις θρησκευτικές ανάγκες των κατοίκων, και της ανάληψης

μιας οργανωτικής προσπάθειας για την κατανομή απασχόλησης και εκμετάλευσης καθε οικισμένου παραγωγικού πόρου που μπορούσε να διοχετεύει στην κοινωνία εκείνη τα μέσα επιβίωσής της και μιας ισορροπημένης οικονομικής κατάστασης - από την οποία ήταν δυνατόν να έχειρτερη η ίδια η υπαρξη και συνέχιση την κοινότητας μας κατά το μέλλον ή ήττον αυτόνομη βάση.

Άγιος Δημήτριος

Ο Άγιος Δημήτριος είναι οικισμός της ΥΚΙΛY που καλύπτει έκταση 28 περίπου εκταρίων και βρίσκεται στο νότιο μέρος της Κύπρου, κοντά στο χωριό Καλαβασός, 200 μέτρα δυτικά της κοιλάδας του ποταμού Βασιλικού. Εμφανίζει περίοδο ακμής εκατό τουλάχιστον χρόνων, από το 1325 ως το 1225 π.Χ.¹

Λαμβάνοντας υπόψιν την υπαρξη μεταλλείων εξεργείς χαλκού στην κοντινή κοιλάδα και έρευνας τη σπουδαίωτά του στον αρχαιο κώμο, μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε και να αποδύσουμε στην παρουσία αυτού του ορυκτού την πρωτοπορία θέση στις δραστηριότητες του οικισμού. Η ανέρευση, στο χώρο του κτιρίου X, μικρών πηλινών σφρα-

γιδοκυλίνδρων με εγχαράδρεις κυπριομωνής γραφής (εικ. 1) παρόμιους με αυτούς που είχαν ανακαλυφθεί στην Έγκωμη, υποβλήνει τη συστηματοποίηση και καταγράφη στοιχείων σχετιζόμενων με την ιδιοκτησία και το εμπόριο ενδεχομένων, που προφανώς θρισκόταν σε ανοδική πορεία. Η σημασία του δε επέβαλλε την πιο οργανωμένη και σε «επίσημη» βάση υπαρξή του. Ανάπτυξη εμπορίου μαρτυρίστηκε και τα κτερίσματα των τάφων: Αντικείμενα εισαγμένα από χρυσό και ελεφαντόδοντο. Είναι γνωστό ότι το ελεαρνόδοντο προερχόταν από αφρικανικές χώρες, όπως η Λιβύη, η Αιθιοπία, η Αίγυπτος, αλλά και από τη Συρία². Φυσικό η εισαγωγή του ελεφαντόδοντου ως ακατέργαστης ύλης, κυρίως όμως με τη μορφή πολύτιμων αντικειμένων στην Κύπρο δεν γινόταν από τυχαίους ταξιδιώτες από και προς τις γειτονικές χώρες. Χώρες να μπορεί να εξομισθεί, ως προς την έκταση και το χαρακτήρα που είχε λάβει, με το εμπόριο του κρυπτοκήπικου κόδιου στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου, από μια θέση που την καθιστούσε μάλλον μεσολαβητικό διαμετακομιστικό σταθμό, η Κύπρος άσκησε τον ιστορικό της ρόλο όντας παράλληλα αγκυροβολείο

1. Μικρός πήλινος σφραγιδοκυλίνδρος με κυπρομινωική γραφή. Ανευρέθηκε στο κτίριο X στον Άγ. Δημήτριο - Καλαθασσού.

2. Μπρονυτζένιο βαρίδιο με μορφή νεαρής κεφαλής.

και σημειώσι διασταύρωσης κάθε πολιτιστικής εφαρμογής και ανακάλυψης των λαών της ανατολής, της Κρήτης και του Αιγαίου (εικ. 2).

Ίσως η γεωγραφική της θέση, πλεονεκτική και μειονεκτική ταυτόχρονα, που της αφαιρούσε σχεδόν το δικαίωμα της επιλογής στις επιφέδες με τους γύρω λαούς, καθώς και του είδους και της ποιότητάς των σχέσεων της με αυτούς, ίσως και τα περιόδους έντονη και πολύμορφη εισβολή πολιτιστικών τάσεων, σημείων και εκφράσεων, κατέστησαν τους τότε Κύπριους αμυντικούς και

κλειστούς, με μια διάθεση αυτοσυντήρησης. Διάθεση που διακρίνουμε στην αγγειοπλαστική —με τον τόδο μεγάλο αριθμό μορφών, τύπων, τεχνικών και τεχνοτροπών κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού— διεπαπέμνη σε πολλούς τοπικούς οικισμούς.

Εξαιτίας των προαναφερέντων παραγόντων και λόγω της ευρείας ανάπτυξης των διοικητικών κέντρων κατά περιοχές, στην οποία οδηγούσε η γεωμορφολογία του εδάφους, η δομή, η οργάνωση, η ιεραρχία, η οποία μορφή άσκησης ανώτατης

εξουσίας στους κυπριακούς οικισμούς δεν αποτελούσε αντίγραφο ούτε των γεοανακτορικών κέντρων ούτε των μικναϊκών δυναστειών. Τα συστήματα αυτά εξέφραζαν, ως ένα βαθμό, τη φυλετική ιδιαιτερότητα των δημιουργών τους.

Στον οικισμό του Άγ. Δημητρίου έχουν αποκαλυφθεί αρκετά στοιχεία που φανερώνουν την υπάρχουσα συστήματος για την επίτευξη προκαθορισμένου στόχου (ή συγκεκριμένου αποτελέσματος). Και πρώτα πρώτα είναι το ίδιο το κτίριο, το επινοοαζόμενο Χ, το οποίο έχει θεωρηθεί από τους ανασκαφείς ως το διοικητικό κέντρο της θέσης, αφού μεταξύ των άλλων μεγάλων οικοδομικών συγκροτημάτων είναι το μεγαλύτερο και το μόνο στο οποίο έχουν χρησιμοποιηθεί μεγάλοι πελεκήτοι (εικ. 3) (άσαλαρ) λίθοι. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορούν, η τριμερής μορφή του και η μοναδική του συμμετρία, η πλατεία εισόδους, η υπάρχηση ορόφου, κεντρικής αυλής, η αποθήκη με τους πελάριους πίθους, το γεγονός ότι εκεί βρέθηκαν οι σφραγιδοκύλινδροι με την κυπρομινωική γραφή. Από λοιπόν μαζί με το διπλανό κτίριο όπου διακρίνονται επίσης μεγάλοι πελεκήτοι λίθοι — μπρούν να θεωρηθούν ως διοικητικά κέντρα. Οι κατοικίες και οι χώροι εργασίας αρχόντων και αξιωματούχων

3. Μέρος του κτίριου Χ στον Άγ. Δημήτριο. Δύο πήλινοι σφραγιδοκυλίνδροι με κυπρομινωικές εγχαράξεις βρέθηκαν κάτω από τη γωνία του ακλαντοπιστού, κατασκευασμένου με μεγάλους πελεκήτους λίθους.

εντοπίζονται στις κεντρικές και νοτιοανατολικές περιοχές, κοντά δηλαδή στη διοίκηση (κτίριο X).

Επιπρόσθετα, το σύνολο όλων τεσσάρων οικοδομικών συγκροτήμάτων –όχι απλών μεμονωμένων οικιών– στην κεντρική, δυτική και νοτιοανατολική περιοχή, με ξεχωριστά χαρακτηριστικά, όπως τη συγκέντρωση γύρω από ένα κεντρικό χώρο, τα πλαισίαμα δωμάτια, τους αποθήκευτικούς χώρους, τον αυτό προσανατολισμό των κτιρίων, καθώς και τη διαίρεση του οικισμού με ένα κύριο δρόμο στον άξονα Βορρά-Νότου, συναποτελούν την αρχιτεκτονική διάρθρωση της πόλης που προφανώς περνούσε μια φάση αλματώδους ανάπτυξης. Τα ανωτέρω είναι διακριτικά ενός λειτουργικού καταμερισμού που εισηγούνται και ταυτόχρονα πιστοποιούν την παρουσία κεντρικής διοίκησης σε μια αρκετά οργανωμένη κοινωνία, όπως επισημαίνουν πολύ εύτοχοι οι ανασκαφείς του χώρου. Η ίδια αυτή κεντρική αρχή είχε, όπως φαίνεται, επιδιώξει να προστατεύεται τα πολύτιμα μεταλλεία χαλκού στην κοντινή κοιλάδα του Βασιλικού, αναγείροντας σημεία ελέγχου, κτίρια δηλαδή, του οποίου κατάλοιπα έχουν αποκαλυφθεί στο σημείο εισόδου – εξόδου της περιοχής των μεταλλειών.

Μόνον οι ηγεμόνες είχαν τη δυνατό-

τητα να κατευθύνουν το εισαγωγικό και το εξαγωγικό εμπόριο και τις διάφορες συναλλαγές και σχέσεις που γίνονταν με τη μορφή ανταλλαγής δώρων.⁴ Το εμπόριο, όπως φαίνεται καπι από την υπαρξη αποθήκευτικών χώρων μέσα και κοντά στο διουκητικό κέντρο, λειτουργούσε με τη συγκέντρωση και διάθεση των προϊόντων –ανάλογα με τη μορφή της οικονομίας– στη χεριά εκείνων που μεριμνούσαν για τα περιερέπων. Για τον ίδιο λόγο βλέπουμε συγκεντρωμένα πολλά δωμάτια γύρω από το κτίριο όπου έδρευαν κάποιοι αδιματασούχοι, επειδή εκτός από τη λήψη αποφάσεων επέθεταν και συντόνιζαν την εκτέλεσή τους. Η εξάρτηση κάθε μαζικής παραγωγής και η διάθεση των πρώτων πολύτιμων υλών, χαλκού, χρυσού, ελεφαντόδοντου, από το διουκητικό κέντρο, είναι κάτι που εντοπίζεται παράλληλα στα Μυκηναϊκά χρόνια, τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και στην περιοχή της Εγγύς Ανατολής.

Παρόλα αυτά, πάρα την υπάρξη των μεταλλείων, στον χώρο του Αγ. Δημητρίου δεν έχουν ως τώρα επισημανθεί εργαστήρια τήξης χαλκού όπως στην Εγκώμια ή την Τούμπα του Σκούρου, συτε και κάποιο σοδαρό στοιχείο για εκτεταμένη μεταλλουργική δραστηριότητα. Φαίνεται όμως ότι κατασκευάζονταν με αλη-

θινή επιμέλεια ορειχάλκινα βαρύδια σε διάφορες μορφές και τύπους που προσδιοιάζουν σ' αυτούς της Εγγύς Ανατολής και του Αιγαίου. Η παρουσία τους μπορεί να δηλώνει, πέραν των επαρών με τις γειτονικές χώρες, και κάποιο εξελιγμένο επίπεδο εμπορικών συναλλαγών –εκτός της μορφής της απλής δοσοληψίας και της ανταλλαγής προϊόντων– και μια ποι οργανωμένη, συστηματική και αποδοτικότερη οικονομική πράξη (εικ. 4-5).

Η ανακάλυψη ασύλητου τάφου στον οικισμό με τόσα πλούσια κτερίσματα, έχει οπωσδόπια κάτι να συμπληρώσει στην αποτύπωση της κοινωνικής δομής και του βίου των κατοικών. Ο τάφος II, που θεωρείται από τους πιο πλούσιους και καλά διατηρημένους στην Κύπρο, μιλά με την παρουσία του, το πλήθος και την ποιότητα των κτερισμάτων (χρυσά, ελεφαντοστένια, γυάλινα, χάλκινα, από φαγετιανή, φτιαγμένα από εισαγμένες πρώτες ύλες και εισηγμένα αντικείμενα) για την ταυτότητα των νεκρών και την κοινωνική τους θέση. Σε ποιούς θα αντικείτο όπου τα ανευρεθέντα κοσμήματα έχουν συναλοκό βάρος 500 γρ. περίπου χρυσού⁵ και όπου υπήρχαν και αντικείμενα διαφορετικής προέλευσης και επιδράσης όπως δοχτυλίδια με εγχάρακτη κυπρομινωική

4. Ορειχάλκινα αντικείμενα και βαρύδια από αιματιτή και μόλυβδο, που βρέθηκαν μέσα σε μια μικρή τρύπα, στο πάτωμα ενός μεγάλου κτιρίου, του κτίριου III, ΥΚ IIc, στον 'Αγ. Δημήτριο.

γραφή, ταυρόσχημα ριτά δακτυλίο-
σημης τεχνικής, μικραικά αγγεία.
Όλα αυτά δεν μπορούν να ανήκουν
παρά σε κάποιους αρχοντες του οι-
κισμού που συγκέντρωναν τους
πλουτοπαραγγυικούς πόρους στα
χέρια τους και κατηύθυναν αχέσεις,
επαφές καθώς και το εμπόριο του
χαλκού το οποίο απέφερε την οικο-
νομική ευμάρεια.

Η παρουσία των θρησκευτικών αντι-
λήψεων στην άσκηση της εξουσίας
στους οικισμούς της Ύστερης Επο-
χής του Χαλκού στην Κύπρο δεν
ήταν ανεξάρτητη από τις ένεσις επι-
δράσεις που είχαν κατά καιρούς δε-
χτεί οι Κύπριοι, αλλά όποιοι κι από τις
εγχώριες εκφράσεις θρησκείας και
λατρείας ή τις εδαφοκλιματολογικές
και τις γενικότερες οικονομικές
συνθήκες του οικισμού. Τη γονιμό-
τητα της γης και των ανθρώπων
μπορεί να συμβολίζαν τα γυναικεία
πιπήνομορφα ειδώλια των κουροτρό-
φων (με τη γυμνότητά τους, το παιδί¹
στην αγκαλιά, την κίνηση προς το
στήθος) και ο ρωμαλός και χρήσι-
μος στο όργανα της γης ταύρος που
έγινε το θειό σύμβολο της ανθρικής
συμμετοχής στη γιγνεθεῖσα (εικ. 6).
Σε μια κοινωνία όπου η γεωργία και
η κτηνοτροφία παρέμεναν το κύριο
μέσο επιβίωσης, η λατρεία των θεών
της γονιμότητας πρέπει να συνυ-
πήρχε με οποιαδήποτε άλλη. Το εν-
δεχόμενο με τη διπλή εκπροώπυ-
σης, με γυναικεία και ανδρικά σύμ-
βολα ταυτόχρονα, υποδηλώνει ίως
την αντίστοιχη κοινωνική κατάστα-
ση. Τότε ο ρόλος της γυναικας δεν
είχε ακόμα υποβιβαίωσε. «Ταν
όμως κάτι που άρχισε να γίνεται με
την αλλαγή της οικονομικής δομής
και διευρύνθηκε με την ανάπτυξη
της τεχνολογίας και του εμπορίου
μετά την ανακάλυψη του χαλκού.
Σχετικά με τη σημασία του τελευ-
ταίου, όπως οι αρχαιολογικές ανα-
σκαφές στην Έγκωμη και στο Κίτιο
επιτρέπουν να εισηγηθούμε, η κατά²
κάποια τρόπο θεοποίηση του χαλ-
κού συνέβαλλε στη διατήρηση της
κοινωνικής αποδοχής της λειτουργίας
των θεώνων, που στην προκει-
μένη περίπτωση θα σημαίναν τον
έλεγχο και την κατεύθυνση της επε-
δρογασίας της πολύτιμης αυτής
ύλης – στην ύπαρξη και αξιοποίηση
της οποίας κτίστονταν η οικονομική
βάση της πόλης – από την ομάδα ή
τα άτομα που ήσαν επιφορτισμένα
με τη διεκπεραίωση των λατρευτι-
κών τελετουργιών. Παρόλο που οι
ανωτέρω παράγοντες, δηλαδή οι
εδαφοκλιματολογικές και γενικότερες
οικονομικές συνθήκες, φάνηκαν
σημαντικοί στη διαμόρφωση των
θρησκευτικών πεποιθήσεων και
στην επίλυση των υπαρξιακών αντ-

5. Τυποί ορειχαλκίνων αντικειμένων που βρέθηκαν στον Αγ. Δημητρίο. Ανάμεσα τους
οπία, εργαλεία, κομματιά χάλκινης πλάκας, κουπά, περιόδειο, αλυσίδα κ.α.

συών, δεν θα πρέπει να προκάλε-
σουν ωτόσο μεγάλης κλίμακας δια-
φοροποίηση στην άσκηση της λα-
τρείας και στην τυπολογία. Οι ιερείς
λοιπόν, αποτούσαν μεγαλύτερη³
ισχύ συγκεντρώνοντας τους πλο-
ταραγγυικούς πόρους –όπως το χαλ-
κό και το εργατικό δυναμικό που
θα απασχολείτο – και κρατίσαντο
ουσιαστικά η ανώτατη αρχή. Το γε-
γονός ότι ενεργούσαν σε μέρους
της θεότητας και υπό την προστασία
της, συσπείρων τον κοινωνικό πε-
ριγύρο ύσριν από την επιτευξη του
προκαρπούσιου στόχου και παγίω-
νε το συγκεκριμένο πολιτικό καθε-
στώς.

Στοιχεία της Υ.Κ. περιό- δου και ο ρόλος του χαλ- κού

Η κυπριακή κοινωνία ήταν μια κοι-
νωνία στην οποία εξαίστηση της θρη-
σκευτικής προστήλωσης και του σε-
βασμού στην ηγετική θέση των ιε-
ρών, όπως μπορούσαν να ευδοκίμησαν
οι γειτονικές θεοκρατίες αντιλήφεις. Η απόλυτη και γενική

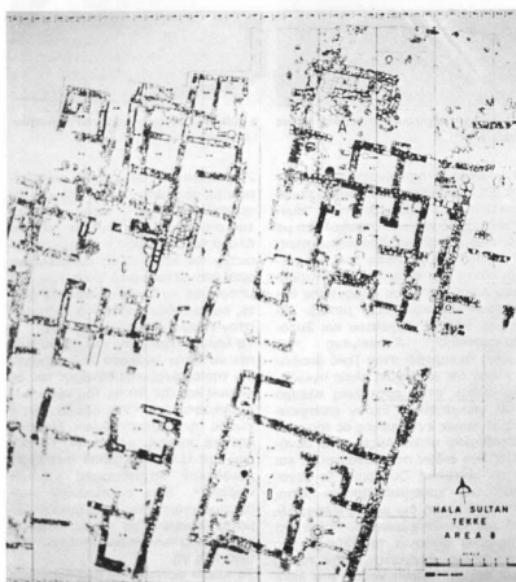
εφαρμογή τους όμως, στα κυπριακά
δεδομένα δεν ήταν εφικτή για πολ-
λούς λόγους, και θα πρέπει να ήταν
μάλλον περιορισμένη χωρίς νόχει
ακριβώς τη σημασία και τη βαρύτητα
που είχε στην Αίγυπτο για παραδειγ-
μα, όπου βασιλιάς και ιερέας ήταν
ένα.

Η γεωργική θέση του νησιού, η
διαφορετική φυλετική συστάση και
ο κοινωνιοοικονομικός χαρακτή-
ρας, οι πολλές διακυμάνσεις κι οι
συνεχείς επερχόμενες μεταβολές,
οι διασκορπισμένοι οικισμοί, η κατα-
νομή του χαλκού και η προσπάθεια
επιβίωσης μέσω μιας εύθραυστης
ισορροπίας των εσωτερικών και των
εξωτερικών παραγόντων, δεν επέ-
τρεπει τη δημιουργία μακρόβιων
ισχυρών συγκροτημάτων, είτε ησαν
αυτά συνασπισμοί πολέων είτε δυ-
ναστείς. Κατά καιρούς και ανάλογα
με τις περιστάσεις μπορούσε να ευ-
νοήθει η ανάδυση μιας ισχυρότερης
πόλης ανάμεσα στις άλλες, όπως ή
Έγκωμη, η Μόρφων, η Αγία Ειρήνη,
το Κίτιον η σημαντικών κέντρων
όπως το Μαρώνι και την Χαλά Σουλ-
τάν. Τέλος που οφείλαν την άνθιση
τους στην ύπαρξη του χαλκού και

στην εγγύτητά τους στη θάλασσα, όπα και στη χρονικότητά τους ως λιμάνια, ενώ σημειώνεται παράλληλη ανάπτυξη αγροτικών κέντρων στο εσωτερικό.⁶

Τις εσωτερικές έριδες της πρώτης φάσης της Υστεροκυπριακής Εποχής, τις αναταραχές και τις καταστροφές που προκλήθηκαν από επιδρομές, διαδέχεται κάποια πρεμία. Οι προηγθείσες περιορισμένες σχετικά επαφές ελληνικών φύλων έχουν δημιουργηθεί μιαν αμφιδρομη εξοικειωση ή τουλάχιστον αποτελεσματική περιεργία για την απετρία για μεταγενέστερες μαζικότερες και μονιμότερες καθόδους, που θα οδηγούσαν αναπόδραστα, αργά αλλά σταθερά, στην κυριαρχία του εισαγόμενου μεν, αλλά εφεξής καθοριστικού ελληνικού χαρακτήρα, που θα σφράγιζε την πορεία του νησιού. Φαινεται, εξάλλου, ότι ο ίδιος ο χαλκός έκανε εντονότερη την αλληλεξάρτηση των κυπριακών πόλεων και οικισμών προκειμένου να είναι δυνατή η καλύτερη και δύο το δυνατό αποδοτικότερη αξιοποίηση του, προκαλώντας συμφυνίες και διευθετήσεις για την ομαλή και απρόσκοπτη μεταφορά του στα λιμάνια. Ιώνες έτσι εξηγείται και η ανακάλυψη ιερών της YKII, συνδέδεμένων με τη μεταλλουργία, στο εσωτερικό του νησιού, όπως στην περιοχή Αθηναίου, κοντά στον δρόμο προς το Κίτιο.⁷ Η ανάγκη και το κοινό αυμέρων είναι δυνατό να οδηγήσει αργότερα σε κάποια ενοποίηση και επικράτηση της πόλης ή της περιοχής με τους ισχυρότερους δεσμούς, με εξωτερικούς παράγοντες.

Στις περιοχές από τις οποίες ο χαλ-

7. Χάρτης της περιοχής Β.

κός απουσιάζει, ο πληθυσμός στρέφοταν υποχρεωτικά στην καλλιέργεια της γης, την κτηνοτροφία, την αλιεία, την οικοτεχνία και καθηλώνοταν σε μια παραδοσιακότερη μορφή οικονομίας ή αρκετό τουλάχιστον σ' ένα θορηγήτικό ρόλο της παροχής δηλαδή υπηρεσιών από τις οποίες εξαρτάτο η πρωθήτη του μετάλλου, αναπτύσσοντας μεκτή οικονομία. Μία δασώδης περιοχή, λόγου χάρι, μπορούσε να απασχολήσει εργάτες υλοποιούς και ναυσιδώμους για την κατασκευή πλοίων για τη μεταφορά του χαλκού – αν σήμερα καταβάλλομε σωματικές προσπάθειες για την αναδάσωση του νησιού και την φύτευση νέων δασών για οικολογικούς, οικονομικούς, εθνικούς και άλλους λόγους, η σεβαστή παρουσία τους στην Κύπρο τότε ένινε στόχος και μέσον για την ξεπλώση του εμπορίου. Η αποψήλωση των δασών έφθασε στο αποκορύφωμα της με την ανακάλυψη του χαλκού. Η ερήμωση τους επέδρασε αναπόφευκτα στο φυσικό περιβάλλον, το οποίο με την πάροδό του χρόνου μετετράπη σε μια θαύμωνδη έρηρη περιοχή με σκληρή θλάσσητη.

Χαλά Σουλτάν Τεκέ

Όταν ακόμη απουσιάζει από μια περιοχή, ο χαλκός μπορούσε να ασκεί καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της οικονομικής υπόδομής των οικισμών που είχαν αναπτυχθεί εκεί.

Η έξιλειτη του φυσικού περιβάλλοντος με τον τρόπο που αναφέρεται προηγουμένως, αρμόζει στην περίπτωση της τοποθεσίας Χαλά Σουλτάν Τεκέ και στον τρόπο που επέριασε την οικονομία του οικισμού: Δημιουργήθηκε βαθμαίως βιότοπος που ευνοούσε κυρίως την εκτροφή αιγυπρόδατων, τα οποία σε ποσοστό αντιτοιχούντων με τα 2/3 του συνόλου των ζώων (ενώ ακολουθούν σε αναλογία τα βοσειδή και τέλος οι χοίροι)⁸. Ο χαλκός λοιπόν αν και απών από το συγκεκριμένο χώρο – όπως φαίνεται από τα μέχρι τώρα πορίσματα των ανασκαφών – κατόρθωνε να επηρεάσει τη διαμόρφωση της οικονομίας της περιοχής – όπως συμπεραίνουμε από ανασκαφές σε θέσεις της ίδιας περιόδου, στο Απλίκι, Μύρτου-Πηγάδες και Σίντα.

6. Πρώτο ταυροσχήμα ρυτού. Ταύρος: θεού συμβολοί της γονιμότητας, διαχρονικό στοιχείο και στην κυπριακή σημειολογία της θρησκείας κατά την Εποχή του Χαλκού. (Πρώτη δημοσίευση).

8. Τοίχος με μεγάλους πελεκητούς λίθους (ashlar)

9. Ιωνής λεκάνη με αναγλυφό θουκράνιο - σύμβολο λατρείας.

Η οικονομία της κοινότητας της Χαλά Σουλτάν Τεκέ ήταν κυρίως γεωργοκτηνοτροφικού χαρακτήρα, συνδιάξεις άνωμας και την απασχόληση με κάποιες θαλάσσιες δραστηριότητες. Η θέση Χαλά Σουλτάν Τεκέ βρίσκεται κοντά στο ακρωτήριο του Κιτίου, που είναι μάρτυρας σημαντικής θαλάσσιας συγκοινωνίας μεταξύ Αιγαίου, Κρήτης, Αιγύπτου και Συροπαλαιστίνης⁹. Αντικείμενα που έχουν ανευρεθεί στον Τεκέ αποδεικνύουν ότι στην αρχαία πλούτο της πλέυρα του ακρωτηρίου. Έχουν επισημανθεί άγκυρες ενταγμένες σε τοιχο ως οικοδομικό υλικό. Αυτές είναι συντήθισας δύο ειδών που συναντούμε και στην γειτονική Ουγκαρίτη. Το γεγονός ότι χρηματοποίησαν στην ανακοδόμηση όχι μόνον ιερών, αλλά και κοινών χώρων, θα πρέπει να οημαίνει αφενόντας στην πυκνή και παρατεταμένη χρήση του λιμανιού, αφού αυτές χρονολογούνται από τον 17ο ως τον 12ο αιώνα π.Χ. (Η ανακαλύψη επίσης τριών διαφορετικών τύπων σφραγίδων στους τάφους 1 και 2, με αιγυπτιακή και αιγαϊκό στοιχείο, στηρίζει την ύποψη ότι η προκείτο περί ενός κέντρου λιμανιού με διευρυμένες επαφές). Οι ανασκαφές στη θέση Χαλά Σουλτάν Τεκέ έχουν αποκαλύψει αλλεπάλληλα στρώματα χρήσης της περιοχής που χρονολογούνται πριν από τις αρχές της Ύστερης Κυπριακής Εποχής του Χαλκού, και καλύπτουν όλες τις φάσεις της περιόδου. Στην φάση ΥΚΙΙ-ΙΙΙ, αντιστοιχη της Μυκηλίθ, γ. ανάγνονται σύμφωνα με χρονολόγηση των ευρημάτων και δύο ομαδικοί τάφοι που ανακαλύφθηκαν στην περιοχή. Οι τάφοι, που είχαν σχήμα κυκλικό, χαμηλή οροφή και άνοιγμα - στόμιο σχέδιον στο κέντρο, ήσαν συλλήμψινοι. Εργάτες ωτόσο, δουλεύουν στην περιοχή για την κατασκευή ενός υδατογεγούν το 1952, αναφέρθηκαν στην ανακαλύψη πολλών χρυσών διαδήμων¹⁰ πριν από την επέμβαση του τημάτος Αρχαιοτήτων. Αν αυτό αλήθευε, μπορούμε να υποθέσουμε ότι αυτά ανήκαν σε κάποια εξέχοντα πρόσωπα της περιοχής, υπόθεση που δυναμώνει η συνυπάρξη στον πιο καλοδιατηρημένο από τους δύο τάφους, τον τάφο

ρίως κατά την Υστεροκυπριακή περίοδο έφυγε από ζωή και που στον κόλπο του άραβαν καράβι από την Μυκηναϊκή Ελλάδα και Κρήτη (μενόλη αναλογία μυκηναϊκής κεραμεικής και συνέχη παρουσία υπερομινιακής), αλλά ανέπτυσσε συγχρόνως στενές επαφές με τη Συροπαλαιστίνη και τους Αιγυπτίους. Δεν αποκλείεται όμως ότι το κτίριο που αναφέραμε να ήταν ένα μικρό παλάτι ή κάποιο διοικητικό κέντρο. Κατά το τέλος της ΥΚΙΙ και τις αρχές της ΥΚΙΙΙ έχουν σε πολλές θέσεις παραπρηθεί νέες τεχνοτροπίες στην αιγειοπλαστική (αυξημένη ποσότητα μυκηναϊκής, αγγεία λευκού επιχρισμάτου, λευκής βαφής, ενώ η παρουσία της δακτυλιοθήμης θαρρεύει συνεχίζεται). Κατά την ίδια περίοδο έχουν σημειωθεί διατάραξεις και καταστροφές σε πόλεις και οικισμούς όπως στην Έγκωμη, το Κίτιο, το Μαρνί, τον Αγ. Δημήτριο, για να αναφέρουμε μερικές από τις πιο μνημένες θέσεις, αλλά και σε θέσεις πρωσιωνύ ή μεταβατικού χαρακτήρα, όπως η Μα. Πύλα - Κοκκινόκρεμος, Σιντα.

Πολιτικές ανακατατάξεις και διαχύσεις καθορίζουν τον κύπριο χαρακτήρα

Όλες αυτές οι μεταβολές στο κοινωνικοοικονομικό κατεστόπευτο στην Κύπρο, που θα πρέπει να επέφεραν και καπούσια πολιτικούς ανασχηματισμούς και προβληματισμούς, αποτυπώθηκαν σ' όλους τους τομείς, στο χώρο της τέχνης, στην αιγειοπλαστική (στην τεχνική και διακόσμηση) στην πηλοπλαστική (ειδωλία, τερράκοτες), στην αρχιτεκτονική τάφων και οικισμών (στις μεθόδους δομής, στην υπόρετη τείχων, στην πολεοδομία και το σχέδιο των οικιών), στη μη παραγωγικές διαδικασίες, την κατασκευή κομμητών και τα ταφικά έθιμα. Δεν έμειναν φυσικά ανεπρέσσατες και οι σερεσίες παραγωγής, θηλαστής των παραγωγών με το προϊόν έργασιας τους και τη διανομή των προϊόντων, ιδιαιτέρα μετά τη διαφοροποίηση στην οικονομία λόγω της εξαιρετικής ζήτησης του χαλκού και στην κοινωνία, λόγω της διεύδυσης νέων λαών και της δημιουργίας καινούριων εγκαταστάσεων. Φαινεται πάντως ότι το μυκηναϊκό ρεύμα προς την ανατολική Μεσόγειο και ειδικότερα προς την Κύπρο ήταν ισχυρό και ως προς την αριθμητική παρουσία κυρίως άμως ως προς ένα ειδικό βάρος, αφού όλο μόνο κατόρθωνε να αντιμετωπίσει χωριά που φιλορέι τους διάφορους, φυ-

οικούς άλλωστε, αμυντικούς μηχανισμούς των κατοίκων (ενδεχομένως κάποιες σχυρώσεις οικισμών και πόλεων, προσπάθειες αφομοίωσης στοιχείων και θεμάτων από την τέχνη, συγκεραμό στο χώρο της θρησκείας και λατρείας), αλλά γενικά κατέφερε να συγκρατήσει μια μορφή συνύπαρξης αιγαϊκής και ανατολίζουσας τεχνοτροπίας. Κάποιες περιορισμένες καταστροφές ή έφεντική εγκατάλειψη οικισμών, δεν αποκλείεται να οφείλονται σε επιδρομές, δεν σημαίνει όμως κατ' ανάγκη ότι οι επιδρομές προσπάθησαν να εγκαθίδρουσαν μόνιμες βάσεις. Πιο εύλογη και στέρεα θάταν η υπόθεση για μια απευθείας στην Κύπρο συστηματική εγκατάσταση, ίσως στο δρόμο για την εξέρευνη της Ανατολής, ίδιως μετά την εξασθένηση που προκλήθηκε ο Τρωικός πολέμος τον 13ο αιώνα. Η εκστρατεία αυτή των Μυκηναίων, θεαματική όσο και εξαντλητική, ήταν ίσως η τελευταία από τις μεγάλες πολεμικές επιχειρήσεις του αρχαϊκού κόσμου.¹⁴

Η ελεύθερη λοιπόν προς νέα μέρη, που υπαγορεύοταν από μια ανάγκη ανανέωσης και εμπλοκουμένου της σο κονομικής τους δύναμης σε μια πελώρια περίοδη που θα μπορούσε να ήταν μια συνάρτηση μικηναϊκή πολιτική ζώνης επιρροής, είχε κατ' αρχήν εμπορικό και πειραματικό χαρακτήρα. Οι πλατείες ορίζονται αφ' ενός και η προσποτήκη που οι Ελλήνες διέβλεψαν ότι ξαπλώνονταν διάπλατα μπροστά τους, ο αφόνος χαλκός, οι πολλά υποσχόμενες αγροές της Ανατολής, αφ' ετέρου οι αναγνωρισμοί ενδέχομένως, οι δικές τους ανάκτες προσθαμμούς και ανάπτυξης της νέας τεχνολογίας, η σταδιακή καθοδός νέων φύλων στον ελλαδικό χώρο, κάποια επωατερική αστάθεια, η διάθεση αναζητήσεως του νέου, η προϋπαρχουσα εξοικείωση μέσω του υπερποντικού εμπορίου με την Ανατολή και την Κύπρο, παρέσχαν το ένασμα και ήταν τα κίνητρα για τις μεταναστεύσεις και τον αποικισμό. Η εξελίξη αυτή έστω κι αν εμφανίζεται περίου παυτόχρονα με κάποιες ενδείξεις καταστροφών που έχουν επιστραμβεί παράλληλα σε διάφορες θέσεις, ήταν μια μεταβατική και σαφώς καθοριστική φάση. Η συνέχιζόμενη και σήμερα πολυκυρία των αρχαιολόγων πάνω σ' αυτή τη φάση της κυπριακής ιστορίας δεν είναι αστιρική, ούτε απλώς αποτέλεσμα μιας υποκειμενισμού των ερευνητών. Αυτό που και τα ευρήματα των μέχρι τώρα ανασκαφών ειπώγουν απειδέχεται, ως ένα σημείο θέσεως, διαφορετικές ερμηνείες. Χωρίς άλλο οι χειροπαστές ανασκαφικές μαρτυρίες είναι τεκμή-

ρια που χρειάζονται σοβαρή και εμπειριστική έρευνα για να έχουν ερμηνευτική αξία στο ιστορικό αντικείμενο.

Σημειώσεις

- A.K. South, I.A. Todd, Archaeology 8 (1985), «Excavations at Ayios Demetrios».
- Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Το ελεφαντόδοντο και η κατεργασία του στα μυκηναϊκά χρόνια.
- A.K. South, I.A. Todd, Archaeology 8 (1985), «Excavations at Ayios Demetrios».
- Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Το ελεφαντόδοντο και η κατεργασία του στα μυκηναϊκά χρόνια.
- Δ. E. LACY, Greek Pottery in the Bronze Age.
- V. Karageorghis, From the Store Age to the Romans
- V. Karageorghis, Kition
- J. Ekman, SIMA H.S.T. 3, Animal Bones from a LB Age Settlement at Hala Sultan Tekke.
- D.E. MacCaslin, SIMA H.S.T. 4, The Underwater Report, 1977.
- V. Karageorghis, SIMA H.S.T. 1, Two Late Bronze Age Tombs from Hala Sultan Tekke.
- J. Ekman, SIMA H.S.T. 3.
- G. Hult, SIMA H.S.T. 3, Architecture.
- Τεχνική στυκού: τεχνική αισθετοκοινωνίας των τούχων.
- A.D. Lacy, Greek Pottery in the Bronze Age.

Σημειώσιμο: Ευχαριστώ ιδιαιτέρως τους αρχαιολόγους, κα Alison South και καθηγητή Paul Astrom, για την παραχώρηση άδειας αναδημόσιευσης φωτογραφιών από τον Αγ. Δημήτριο και Χαλ. Σουλτάν Τεκέ, αντιστοιχώς.

Βιβλιογραφία

- G. HULT, SIMA, H.S.T. 3, Hala Sultan Tekke, «Stone Anchors in Area B».
- V. KARAGEORGHIS, SIMA, H.S.T. 1, «Two Late Bronze Age Tombs from Hala Sultan Tekke».
- K. NIKLASSON, SIMA 8, «A Shaft-grave of the Late Cypriot III period».
- M.S. OLOFSSON, SIMA H.S.T. 3, «Summarized Account of Wares, Shapes and Decoration».
- J. EKMAN, SIMA H.S.T. 3, «Animal Bones from a Late Bronze Settlement at Hala Sultan Tekke, Cyprus».
- D.E. MACASLIN, SIMA H.S.T. 4, «The 1977 Underwater Report».
- E. PORADA, SIMA H.S.T. 1, «Three Cylinder Seals from Tombs 1 and 2 of Hala Sultan Tekke».
- V. KARAGEORGHIS, Prehistoric Cyprus
- V. KARAGEORGHIS, From the Stone Age to the Romans
- V. KARAGEORGHIS, Kition
- BUCHHOLZ-KARAGEORGHIS, Prehistoric Greece and Ancient Cyprus.
- H. CATLING, Opuscula Athienensis 1963 T.IV, «Patterns of Settlements in Bronze Age Cyprus».
- S.R. MERRILLEES, RDAC 1979, «Pottery Trade in Bronze Age Cyprus».

A.K. SOUTH, I.A. Todd, Archaeology 8 (1985), «Excavations at Ayios Demetrios».

P. DIKAIOS Enkomi.

A.D. LACY, Greek Pottery in the Bronze Age.

V. KARAGEORGHIS, «Contribution to the religion of Cyprus in the 13th and 12th centuries B.C.», Acts of the International Archaeological Symposium «The Mycenaean in the Eastern Mediterranean», 1972.

G. MYLONAS, «Contribution to the religion of the Achaeans», «Acts of the Int. Arch. Symp. «The Mycenaean in the Eastern Mediterranean», 1972.

S. HOOD, «Mycenaean settlement in Cyprus and the coming of the Greeks», Acts of the Int. Arch. Symp. «The Mycenaean in the Eastern Mediterranean», 1972.

Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Το ελεφαντόδοντο και η κατεργασία του στα μυκηναϊκά χρόνια.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΜΕΤΑΣΑΣ, Πολιτική Μεθόδολογία.

ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, Διοικητική Επιστήμη.

The Administrative Phenomenon and the Political Climate During the Late Bronze Age in Cyprus

P. Kendi

The attempt to describe the administrative phenomenon (devices / techniques) in the Late Bronze Age Cyprus is best made through a socio-economic approach of the subject and taking always into account the religious and political circumstances of the period.

Using as an example the Hagios Demetrios LC/LC settlement, the economy of which was principally based on copper, we can see the spread of its influence and importance in the southern area of the island. While the absence of copper continued to affect the development of other settlements, e.g., the Hala Sultan Tekke, other factors, such as proximity to the sea, became important.

Consequently, the economy where an administrative system was established, depended on various external and internal factors, which were responsible for the flourishing or decline of a site.

Furthermore, observation of the excavation material enables us to make some suggestions regarding the political and other phenomena, which during the crucial and decisive period of the Cypriot history contributed to the formation of the island's commercial and cultural relationship with its neighbours, including Mycenaean Greece and Crete.